

svojih zaključaka dolazi gotovo matematičkom preciznošću. To su: imena osoba u glagoljskim zapisima u »*Knjizi krštenih, vjenčanih i umrlih iz Huma (1618.-1672.)*«, abecedno kazalo imena rođenih/krštenih, tabelarni pregled rođenih, umrlih i vjenčanih u Humu u razdoblju od 1618. do 1641. te češće upotrebljavane ligature. Sasvim na kraju dani su i sažeci na talijanskom i engleskom jeziku. Autora knjige, vrsnog poznavatelja glagoljice, svakako treba pohvaliti zbog strpljivosti i dosljednosti prilikom rada na transliteraciji, iscrpnim uvodnim poglavljima i temeljite sistematizacije građe pri kraju knjige.

Važnost glagoljskih zapisa u humskoj matici obrađenih u knjizi Dražena Vlahova je u tome što svjedoče o kontinuitetu uporabe hrvatskog jezika i glagoljskog pisma na području Huma, odakle su četrdesetih godina sedamnaestog stoljeća potisnuti jednako kao i iz drugih dijelova Istre. Uzrok tome bio je zahtjev za provođenjem zaključka pokrajinskog sinoda u Akvileji iz godine 1596., koji je dao smjernice biskupima da postepeno u crkvene obrede uvide latinski jezik, a to će najbolje postići školovanjem mladih klerika u latinskim školama. Od 1596. glagoljica sve više uzmiče u crkvi, dok će uvođenje talijanskog jezika i latinice na područje gdje je obitavao isključivo hrvatski živalj, kasnije imati i mnogo teže posljedice. Pribrojimo li tomu činjenicu da su zbog raznih razloga propali mnogi stari istarski arhivi, a mnogi glagoljski spisi nestali i zbog nepoznavanja njihove vrijednosti ili pak mržnje, Vlahovljeva je knjiga još jedan argument više u prilog proučavanju i dostojnom vrednovanju hrvatske glagoljske i cjelokupne nacionalne baštine.

LJILJANA MOKROVIĆ

HRVATSKA I EUROPA. KULTURA, ZNANOST I UMJETNOST SV. III: BAROK I PROSVJETITELJSTVO (XVII-XVIII. STOLJEĆE), ur. I. GOLUB, Školska knjiga, Zagreb 2003., str. I-XI, 1-787 + slikovni prilozi.

Značajni izdavački i kulturološki pothvat Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, edicija *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost, umjetnost*, nastavljen je objavljivanjem trećega sveska *Barok i prosvjetiteljstvo*, što ga je uredio dopisni član HAZU, Ivan Golub.

Nakon riječi glavnoga urednika čitave edicije Ivana Supeka i proslova urednika sveska Ivana Goluba, otvara se pred čitateljem opsežno i raznorodno štivo koje obuhvaća dva uzbibana stoljeća hrvatske povijesti i kulture. Otkriva se duh

toga vremena, sa svim svojim komponentama društvenog, političkog i kulturnog života, s osobitostima obrazovnih i znanstvenih dometa, s umjetničkim ostvarenjima što nose biljeg predstavnika raznih društvenih slojeva i povijesnih uvjeta koji su ostavili trag u sadržajno-tematskim preokupacijama umjetnika, znanstvenika i mislilaca 17. i 18. stoljeća. Barok kao doba usmjerenosti transcendentnome ali i igri, te prosvjetiteljstvo okrenuto mišljenju (sa svojim poimanjem čovjeka kao dobroga), u Hrvatskoj su oblikovani posve u europskom duhu. Kako je nadahnuo napisao urednik sveska: »Nalazeći se na razmeđu dvaju svjetova, Hrvatska je važna za disanje Europe punim plućima. To povijesno pokazuje i ova knjiga, spomen — da ne kažem spomenik — posebno znamenitoga doba hrvatske kulture i duha, znanosti i umjetnosti.« (str. XI)

Ovakovo opsežno kaleidoskopsko djelo na ovom je mjestu moguće prikazati tek sumarno i djelomično, pa ćemo se ograničiti na sadržaje koji su tematski bliski znanstvenome interesu časopisa *Slovo*.

Knjiga je zbog obuhvatnosti tematike podijeljena u veće odsječke, a oni u pododsječke. No, neki su od tih pododsječaka (»Barokna i prosvjetiteljska misao«, »Država i gospodarstvo«, »Crkva i prosvjeta«, »Zavodi i istraživači«, »Glagoljaštvo i kultura knjige«) navedeni samo u sadržaju knjige, a ne u njezino glavnom dijelu, jer je urednik vjerojatno želio postići tečnost u čitanju, neprekinutom vizualnim signalima. Pa ipak, pododsječci su suptilno sugerirani u živoj glavi verso stranica, što je iznimno uspjelo rješenje. Neki odsječci osim toga imaju svojevrstna »uvodna razmatranja« (odsječak »Hrvatska i europski prostor« ili pak odsječak »Književnost«, »Glazbena umjetnost«), dok ga drugi, primjerice oni o znanosti i likovnoj umjetnosti, nemaju. Vrijedno je spomenuti kako svaki pojedini prilog na koncu sadrži popis relevantne literature.

Prvi odsječak »Hrvatska i europski prostor« zamišljen je gotovo poput triptiha što problematizira odnos Hrvatske i susjednih joj političkih i kulturnih ambijenata: Srednje Europe, Mediterana i Osmanlijskog carstva. Odsječak obuhvaća poticajno uvodno razmatranje M. KURELCA, *Razdoblje baroka i prosvjetiteljstva* (str. 3-28), te radove: M. VALENTIĆ, *Geografska i demografska slika Hrvatske u XVII. i XVIII. stoljeću* (29-42), A. BUCZYNSKI, *Hrvatske granice i Vojna krajina* (43-60). Ta se dva priloga odnose prije svega na odnos Hrvatske i Srednje Europe, dok sljedeća dva tematiziraju plodne odnose Hrvatske i sredozemnog prostora: M. BERTOŠA, *Sjeverni i Srednji Jadran* (61-78) te S. ĆOSIĆ, N. VEKARIĆ, *Hrvatski jug: Dubrovačka Republika i Boka kotorska* (79-93). Odnose s Osmanlijama obrađuju A. MIJATOVIĆ, *Hrvati i Osmanlijsko carstvo* (95-107) i N. MOAČANIN, *Bosanski*

pašaluk u XVIII. stoljeću (109-113). Kao što će i idući prilozi u knjizi pokazati, sraz s osmanlijskom silom odrazit će se fundamentalno i trajno ne samo na političku i demografsku sliku, nego i na opće stanje kulture u Hrvatskoj, osobito u 17. stoljeću. Razumljivo je da ovaj odsječak sveska poput kakva uvoda postavlja povijesni i kulturološki okvir za cijelo jedno uzbudljivo razdoblje puno mijena, uspona i padova, te otvara niz pitanja. Riječ je tu i o politici, i o bitkama, o trgovini, o intelektualnom životu, o umjetnosti... Poziv je to čitatelju da dublje uroni u materiju koju knjiga nudi. Stoga se prirodno nastavlja obuhvatni odsječak »Društvo, pravo, religija, kultura«. U njemu su sljedeći prilozi: Z. KRAVAR, *Svjetonazori i ideje* (117-121) u kojem se lapidarno iznosi »povijest ideja« koja svjedoči da su se hrvatski autori razmjerno slabo odazivali izazovima humanističkih poticaja i propitivanja, premda se i na to područje širila hrvatska pisana riječ. I. GOLUB, *Počeci slavenske misli* (123-140) prati razvoj te misli od protureformacije i baroka, dapače već od Pribojevića i Orbinića, do iznimnog života i djela Jurja Križanića. Njegov glas bijaše onaj »vapijućega u pustinji« a odjek je našao tek u misli V. Solovieva u 20. stoljeću. L. MARGETIĆ, *Političke osnove pravnih sustava* (141-150) pregledno daje oris situacije u Kraljevstvu Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, u Vojnoj krajini, u Mletačkoj Istri i Dalmaciji, u Habsburškoj Istri, u Dubrovniku, te u hrvatskim krajevima pod vlašću Osmanske Turske. M. KOLAR, *Gospodarstvo. Osnovni elementi razvoja* (151-164) opisuje stanje nakon što je Osmanlijsko Carstvo bilo izgubilo prvotnu snagu, te osobito nakon propasti obitelji Zrinskih, čime je nestalo njihova bogatstva i gospodarske moći, sve do vremena vladavine Marije Terezije, kada je gospodarstvo doživjelo znatan zamah, premda većim dijelom u rukama stranaca. Austrijski car Josip II. uveo je opću poreznu obvezu, a u Dalmaciju su s određenim kašnjenjem stizali neki nazori s druge strane Jadrana, npr. onaj o fiziokratskom pokretu. F. E. HOŠKO, S. KOVAČIĆ, *Crkva u vrijeme katoličke obnove* (165-186) u širokim potezima ocrtavaju program katoličke obnove u konkretnim hrvatskim uvjetima, od obnavljanja vjerskoga života i crkvenog ustrojstva, do važne uloge što ju je Crkva imala u obrazovanju. U program obnove bili su uključeni i pripadnici glagoljaškoga klera. Tako su, nastojanjem R. Levakovića, u Rimu tiskani glagoljski misal (1631. g.) te časoslov (1648. g.) s istočnoslaveniziranom verzijom crkvenoslavenskoga jezika. Takav je jezik i ostalih tiskanih glagoljskih knjiga u 17. i 18. stoljeću, Paštrićevih izdanja brevijara (1688. g.) i misala (1706. g.), *Karamanova misala* (1741. g.) te Sovićeva i Gocinićeva časoslova (1791. g.). Autori se osobito osvrću na Kašićev »*Ritual rimski*« (1640. g.) kao jedno od prvih izdanja slu-

žbenoga katoličkog obrednika na narodnom jeziku uopće, kao i na druga djela tiskana u duhu katoličke obnove. F. E. HOŠKO, M. KORADE, *Školstvo i crkveni redovi* (187-201) sažeto prikazuju razvoj školstva, te ulogu raznih crkvenih redova u organizaciji i provođenju nastave, od samostanskih i kapitulskih škola (što djeluju već od srednjega vijeka) do procvata župnih ili crkvenih pučkih škola u 17. i 18. st. I srednje »gramatičke« škole držali su redovnici a pohađali su ih i vanjski dječaci. Autori razrađuju pojavu i djelovanje »visokoškolskih« ustanova ili akademija, do konačne uspostave sveučilišta u Zagrebu 1669. g. U to se doba otvaraju i svjetovne »stručne« škole, npr. nautička škola u Trstu ili svjetovna škola za političke i tzv. kancelarne znanosti (Varaždin, 1669.g.). Prvu javnu žensku školu otvaraju uršulinke također u Varaždinu 1703. g. Uz razvoj obrazovanja dijelom je vezana i pojava sve većega broja rječnika, enciklopedija i udžbenika na hrvatskom jeziku. Tada je, zaključuju autori, udaren temelj masovnijem obrazovanju mladeži koje će procvasti u 19. stoljeću. M. BOGOVIĆ, *Pravoslavlje u Hrvatskoj* (203-214) prati odnos Katoličke crkve, koja s nešto kašnjenja provodi zaključke Tridentskoga sabora, s pravoslavicima koji su se doseljavali bježeći pred ili dolazeći s turskom vojskom. Srpska pravoslavna crkva organizirana je na tlu Monarhije s patrijarhom na čelu, a u hrvatskim krajevima organizira se i Grko-katolička crkva u 17. stoljeću. R. PERIĆ, *Hrvatski zavodi u Europi* (215-223) prikazuje nastanak i djelovanje odgojno-prosvjetnih (i vjerskih) institucija u Bologni (1553-1782), Loretu (1580-1860), Beču (1627-1782), Fermu (1663-1746), Garganu (1636-1647) te Zavoda sv. Jeronima u Rimu, što se prvi put spominje u povijesnim izvorima god. 1446., a djeluje i danas. I. GOLUB, *Arkadija i Hrvatska* (225-230) sažeto ali nadahnuto prikazuje nastanak i ideale akademije *Arcadia* u sklopu koje su djelovali umjetnici i znanstvenici iz Hrvatske, njih tridesetak u tri stoljeća postojanja te po mnogočemu jedinstvene ustanove. Bijahu to primjerice I. Paštrić, braća Baglivi, R. Kunić, R. Bošković... Po uzoru na *Arkadiju* osnovane su i u nekim hrvatskim kulturnim centrima slične ustanove, primjerice u Dubrovniku i Zadru. M. KORADE, *Hrvatski istraživači u prekomorskim zemljama* (231-243) obrađuje djelovanje hrvatskih istraživača i misionara u 17. i 18. st., premda je prvi poznati Hrvat istraživač Novoga svijeta bio Vinko Palatin u 16. st. Autor razrađuje putovanja i zapisana djela I. Vremana, N. i I. Ratkaya, F. Konščaka, I. K. Marchesettija, N. Plantića, I. Szentmartonyija i I. F. Vezdina.

Odsječak posvećen glagolizmu i kulturi knjige sadrži tri priloga. E. HERCIGONJA, *Glagoljaštvo i glagoljica* (245-273) iscrpno piše o razdoblju

u kojemu se hrvatsko glagoljaštvo našlo na »silaznoj putanji« (245), a uzroke tomu valja tražiti u povijesnim i društvenim okolnostima (depopulacija, demografske promjene uzrokovane turskom provalom, teritorijalna razjedinjenost, sukobi itd.) koje su se nepovoljno odrazile na kulturno-književnu produkciju. Kreativnost i snaga glagoljaštva polako zamire, ali još nastaju djela koja je vrijedno spomenuti — napose valja istaknuti činjenicu da, kako autor pokazuje, glagoljaška produkcija (ako i ne »književna« u strogom smislu riječi) opstoji na velikom području današnje Hrvatske, pa se dokumentirano može govoriti i o glagoljaštvu primjerice u Zagrebačkoj biskupiji ili u najzapadnijim dijelovima Hrvatske. Isto tako, još su uvijek glagoljaši bili otvoreni novim, suvremenim impulsima, o čemu svjedoče npr. protestantske knjige tiskane između ostaloga i glagoljicom. Na primjeru glagoljaštva u Lici i Krbavi te Modruši, autor je zorno pokazao kako je tursko osvajanje za posljedicu imalo postupno brisanje bogate tradicije koja je zasvjedočena primjerice jednim od najljepših iluminiranih rukopisa *Novakovim misalom* i zatim *Kolunićevim zbornikom*, pravnim dokumentima itd. Hercigonja daje podatke o glagoljanju na području Zagrebačke biskupije, Pokuplja i Ozlja, s primjerima iz dokumenata što se tiču frankapanskih posjeda i sa dijecezanskim sinodalnim zaključcima iz 1560. koji svjedoče da se na zagrebačkom području glagoljalo i da su pjevane staroslavenske mise, a pokazuje i da je tropismenost bila živa, jer su zaključci objavljeni latinicom, glagoljicom i hrvatskom ćirilicom; još i kasnije, u zapisu don Bare Pifrovića iz Petrčana iz 1636. tropismenost je na osobit način prisutna. Hercigonja dosta prostora posvećuje stanju glagoljanja u 16. st. kako bi ukazao na postupne društvene mijene i drukčiju duhovnu klimu uvjetovanu promjenama u socijalnoj i ekonomskoj sferi. I dalje su glagoljaški »djaci« vodili škole, ali postupno u obrazovanje sve više ulazi latinski jezik; i dalje se glagoljalo u raznim dijelovima Dalmacije ali se primjećuje nazadovanje glagoljaške kulture, dok je Krk u 17. st. postao »refugium glagolitarum« (257), a lošinjski glagoljski protokoli svjedoče o tome da se i dalje pišu tekstovi zanimljivi s pravnoga, kulturološkoga ali i lingvističkoga gledišta. Bratovštine su bile izraz karitativnog djelovanja i međusobne pomoći, a ostavile su nam i tekstove s određenom literarnom vrijednošću, npr. mrtvačke »šekvencije« i dijaloške pjesme iz pasionskoga tematskog kruga. Hercigonja se u svom prilogu vraća na glagoljanje u Senjsko-modruškoj odnosno Krbavskoj biskupiji u 17. i 18. st. i izloženim materijalom upozorava na bitne socijalne promjene koje su se odrazile na pisanu produkciju. Pa ipak, briga za školovanje glagoljaškoga svećeničkog podmlatka ostala je i dalje velika, pa glagoljaštvo unatoč opadanju »nije bilo tek puki relik«

(267). Grad Rijeka primjerom je kako je borba za glagoljicu u to doba bila teška, ali je bilo moguće izboriti kompromis, pa se tako u nekim riječkim crkvama glagoljalo do u 19. st. Glagoljička je književnost 17. i 18. st. bila podređena zahtjevima katoličke obnove, što se dakako odrazilo na vrsne i tematske značajke tekstova. U 18. st. napisan je primjerice *Kuzmićev zbornik* kao odjek ranije tradicije neliturgijskih zbornika, a bio je svojevrsna »nadopuna« mahom liturgijskim knjigama što ih je izdavala rimska Propaganda. Posebno je pažljivo autor obradio jezična pitanja oko obrade liturgijskih knjiga nakon Tridentskog sabora. F. Glavinić se prihvatio redakcije glagoljskih liturgijskih tekstova, a njegovu je jezičnu koncepciju Propaganda odbacila u nastojanju oko unifikacije jezika liturgijskih knjiga za sve Slavene, a na tragu ekumenskih nastojanja. R. Levaković bio je svjestan s kakvim će osjećajima biti primljen novi »istočno-slavenizirani« brevijar, a Hercigonja napominje kako je s tim izdanjem na neki način započela faza utihnuća iskonskoga, kreativnog hrvatskog glagolizma. Glagoljica konačno uzmiče u drugoj polovici 19. st. ali nije potpuno ugasla. »Promotren u povijesnoj perspektivi, glagolizam se objektivno doživljava kao jedan od stožernih činitelja očuvanja hrvatske etničke opstojnosti i kulturne samobitnosti« (272) zaključuje E. Hercigonja, ali je glagolizam isto tako fenomen koji u bitnim crtama zrcali hrvatsku otvorenost novim kulturnim impulsima i sposobnost da te impulse prilagodi vlastitom kulturnom i civilizacijskom momentu.

A. NAZOR, *Glagoljske tiskane knjige* (275-283) uvodno primjećuje kako su 17. i 18. st. posebno razdoblje u povijesti glagoljskoga tiskarstva, kada se izdaje razmjerno velik broj knjiga, pretežito u Rimu, bilo da je riječ o liturgijskim knjigama (tri misala, tri brevijara), o početnicama ili abecedarijima, bilo o prijevodima popularnih vjerskih knjiga. No, jezik se tih knjiga »istočno-slavenizirao«, što je stvorilo određene teškoće i prijepore u njihovu prihvatanju. Autorica navodi i podrobno analizira knjige što ih je izdala rimska »Sacra Congregatio de propaganda fide«, te o osobnostima koje su bile najzaslužnije za pripremu, prevođenje i izdavanje knjiga: Rafaelu Levakoviću, Ivanu Paštriću, Mateju Karamanu i Antonu Juraniću. Izdane su u tom razdoblju knjige »*Naukь krstjanski kratak*« (1628. g.), »*Azbukividnëk slovinskij*« (1629.), misal (1631.), »*Ispravnik za erei isповidnici*« (1635.), brevijar (1648.). Nadalje autorica prati izdavanje glagoljskih knjiga u 18. st. i zaključuje kako je promatrano razdoblje bilo obilježeno usklađivanjem glagoljskih liturgijskih knjiga sa zaključcima Tridentskoga sabora, te da se u knjigama prepoznaju »promjene u tekstu, grafičkom sustavu (uvođenjem novih grafema po uzoru na ćirilski grafički sustav

istočnoslavenskih gramatika crkvenoslavenskoga jezika), ali najveće su se promjene dogodile u jeziku« (283). Dogodila se naime »istočnoslavenizacija«, ali ona nije uhvatila dublji korijen, pa je koncem 19. st. ponovno izdan glagoljski misal na hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku (pripremio ga je Dragutin Antun Parčić 1893. g.). A. STIPČEVIĆ, *Knjige i knjižnice* (285-296) piše kako su barok i prosvjetiteljstvo »prijelomna razdoblja u povijesti proizvodnje i društvene uloge pisane riječi u Europi i posebice u Hrvatskoj« (285). Kultura pisane riječi postaje svojinom širih društvenih slojeva, nadasve građanstva, a tome znatno pridonosi razvoj tiskarstva koji je na našem području tekao nešto sprije od ostalih dijelova Europe. U nas su se knjige rukom prepisivale do u 18. st. Stipčević nadalje piše o uvozu knjiga, o procvatu školstva pa time i pismenosti u doba prosvjetiteljstva, o izdavanju prvih časopisa i listova u drugoj polovici 18. st. a osobitu je pažnju posvetio knjižnicama, ponajprije privatnima. Svojim je prilogom pokazao kako su se stekli uvjeti za bogatiju proizvodnju knjiga u 19. st.

Odsječak »Medicinske, egzaktne i tehničke znanosti« sadrži tri priloga. B. BELICZA, *Medicina i zdravstvo* (379-402) iscrpno obrađuje razvoj medicine i zdravstvene službe u najširem smislu na hrvatskom tlu, po razdobljima i po područjima koja su imala razne vlastitosti: Dubrovačka Republika već je od 14. st. prednjačila u uvođenju karantene i uspjela je ostvariti kontinuitet kvalitete rada liječnika, kirurga i ljekarnika; Vojna je krajina bila sanitarni kordon, upravo »najopsežniji sistem stalne kopnene karantenske zaštite u sveukupnoj povijesti medicine« (385) i dr. Napose su obrađeni najznačajniji učenjaci i praktičari toga doba, npr. I.K. Lalangue (autor prvoga medicinskog djela na hrvatskom jeziku), G. A. Baglivi, S. Santorio, P. Grisogono i drugi. Ž. DADIĆ, *Egzaktne znanosti* (403-416) u jasnim orisima prikazuje promjene što su nastale prihvaćanjem isusovačkog nastavnog plana i osnivanjem isusovačkih gimnazija (1607. g. u Zagrebu, 1627. u Rijeci, 1636. u Varaždinu i 1658. u Dubrovniku), a posebno prati razvoj obrazovnih ustanova i drugih redovničkih zajednica. Piše nadalje o nastavi prirodne filozofije u nas, o hrvatskim učenjacima na inozemnim učilištima — osobito onima koji su se priklanjali suvremenim znanstvenim strujanjima, npr. M. Getaldiću, S. Gradiću i J. R. Boškoviću, jednom od najvećih znanstvenika 18. stoljeća uopće. Od sredine 18. st. sve je jači utjecaj prosvjetiteljstva, što se očituje npr. u nazorima liječnika J. Bajamontija. V. MULLJEVIĆ, *Tehnika i tehničke znanosti* (417-429) kronološki pregledno donosi najznatnija postignuća tehnike kao spoja fizike, kemije, matematike i ekonomije. Naći će se tu kratki prikazi pokusa M. Getaldića, djela F. Vrančića

»*Machinae Novae*«, ali isto tako podrobno navedeni vrijedni podatci o osnivanju stručnih škola, gradnji manufaktura, otvaranju luka, postupnom razvoju obrtništva, otvaranju tiskara i prvih tvornica, o pokusima J. F. Domina s elektricitetom itd.

Odsječak »Jezik« posebno je označen i u njemu su otisnuta četiri priloga. D. BROZOVIĆ, *Hrvatski književni jezik. Stanje i razvoj* (433-449) piše kako se u 17. i 18. st. odvija oporavak od udaraca nanesenih hrvatskomu jeziku i da se istovremeno začinju procesi koji će početkom 19. st. dovesti do stvaranja hrvatskoga standarda. Ovaj je prilog očito zamišljen kao obuhvatan pregled pa u dovid interesa uzima veće razdoblje od onoga kojemu je svezak posvećen. Tako »predstandardna« razdoblja obuhvaćaju srednjovjekovnu pismenost (prevladava tu čakavština i utjecaj hrvatskokrvenoslavenskog jezika), u 16. st. nastaju i razvijaju se hrvatske pokrajinske književnosti (ravnoteža triju narječja i nastanak dviju regija što se reflektira na jezik, a to su sjevernočakavsko-kajkavska i južnočakavsko-štokavska regija), dok se u 17. i 18. st. umnožavaju pokrajinske pismenosti i pismeni jezici. Tada počinju jačati i međusobne veze, te postupno prevladava štokavsko narječje. U drugoj polovici 18. st. počinje proces standardizacije u štokavštini i svjesni naponi oko pravopisnog jedinstva u latinici, što će sve trajati do konca 19. stoljeća. Svojom je podrobnom analizom autor pokazao da je 18. st. prijelomno za povijest hrvatskoga standardnog jezika, a uputio je i na opasnost od pojednostavljivanja i iskrivljenih interpretacija toga razdoblja. J. LISAC, *Hrvatski dijalekti* (451-459) širi obzor svoga pregleda i na prethodno razdoblje, kako bi što bolje pokazao temeljne silnice i smjerove razvoja hrvatskih narječja, te dramatičan utjecaj migracija stanovništva na fizionomije postojećih dijalekata. Autor je sažeto ali obuhvatno prikazao situaciju triju hrvatskih narječja u 17. i 18. st., kao i njihovu rasprostranjenost na području današnje Hrvatske, te Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore. J. VONČINA, *Hrvatski rječnici* (461-472) u tančine pokazuje da je dopreporodno hrvatsko jezikoslovlje doživjelo zamah već od Vrančićeva petojezičnog rječnika (1595. g.) i Kačićeve slovnice (1604.g.). Rječnici izdani u 17. i 18. st. bijahu različita ospega, od priručnih, školskih do enciklopedijskih izdanja. Autor se podrobnije osvrće na »*Blago jezika slovinskoga ili slovník*« J. Mikalje (1651.g.), »*Dikcionar ili reči slovenske*« J. Habelića (ospegom najmanji oko 10.000 riječi, školski priručnik iz g. 1670.), »*Blago jezika slovinskoga*« fra Lj. Lalića (konac 17. st.), »*Dizionario*« I. Tancligera Zanottija (gdje se zastupa trodijalektalna koncepcija književnoga hrvatskog jezika), »*Lexicon Latino-Illyricum*« P. Vitezovića, »*Dizionario italiano, latino, illyrico*« A. Della Belle,

»*Gazophylacium*« I. Belostenca (1740.g.), »*Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica locuples*« (F. Sušnik — A. Jambrešić, 1742.g.) — na tim primjerima Vončina pokazuje razvoj nekih ideja i rješenja u prevođenju, u izboru narječja i grafijskih/pravopisnih rješenja. Književnojezični razvoj u baroku i prosvjetiteljstvu pokazuje različite fonološko-fonetske osobine i raznorodno jezično blago, o čemu osobito svjedočanstvo sadrži »*Gazophylacium*« sa svojom trodijalekatskom koncepcijom. 18. stoljeće dalo je podstrek budućem interesu za stručna terminološka pitanja. M. MOGUŠ, *Hrvatske gramatike* (473-483) polazi od djela B. Kašića »*Institutionum linguae illyricae*« iz 1604. g. kojim započinje hrvatska gramatičarska literatura. U radu Moguš zorno pokazuje kako se »počelo ozbiljno razmišljati na latinsko-slavenski način pisanjem gramatika« (474) i to osobito onih koje su se oslanjale na jezik knjiga. Čakavsko-kajkavsko-štokavska trodijalektalnost ozaljškoga kruga utjecala je na J. Križanića, čak i u njegovu panslavenskom djelu »*Gramatično izkazanje ob ruskom jeziku*« (1664.g.). J. Mikalja autorom je prve talijanske gramatike na hrvatskom jeziku (1649.), Della Bella svomu je trojezičnom rječniku iz 1728. g. dodao i kratku hrvatsku gramatiku. God. 1712. izdaje T. Babić školsku gramatiku »*Prima grammaticae institutio pro tyronibus illiricis accomodata*« a 1713. L. Šitović Ljubušak objavljuje »*Grammatica latino-illyrica*«. I slavonski je krug dao doprinos gramatičarskoj literaturi, npr. B. Tadijanović 1761. objavljuje »*Svašta po malo iliti kratko složenje imenah i ričih u ilirski i njemački jezik*«, M. A. Reljković objavljuje tri izdanja »*Nove slavonske i nimačke gramatike*« (1. izd. 1767.), M. Lanosović latinsku gramatiku »*Uvod u latinsko riči slaganje*« (1766.), dok na kajkavskom području I. Szentmártony piše »*Einleitung zur kroatischen Sprachlehre für Teutche*« (1783.). Tako je Moguš pokazao da su svi hrvatskojezični književni krugovi (jugoistočni, ozaljški, kajkavski, slavonski i makarsko-bosanski) bili zastupljeni i pri izradi i objavljivanju gramatika.

Odsječak »Znanost« otvara se prilogom M. KURELAC, *Hrvatska historiografija* (301-313) u kojemu autor u horizont obrađenih djela dovlači i ona humanističke historiografije 16. st., osobito djela V. Pribojevića i L. Crijevića. Početkom 17. st. još nastaju djela u tom duhu, ali se već naziru novi pristupi (npr. J. Lukarević, J. Rattkay i dr.) i uobičajilo se služenje autentičnim starim dokumentima i arhivskom građom što je vidljivo iz opusa F. Vrančića, F. Glavinica i J. Rattkaya. Djela M. Vlačića Ilirika i F. Petrića uživala su velik ugled i karakterizirana su primjenom i razradom nove povijesne metodologije. Početak hrvatske znanstvene historiografije vezan je uz Ivana Lučića Luciusa koji u

uvodu djela »*De Regno Dalmatiae et Croatiae*« ističe kako je motiv i cilj povijesnih djela »spoznaja istine« (306) i nastojanje za postizanjem objektivnih saznanja. Kurelac nadalje prati idejne preduvjete za razvoj historiografije u 18. st., ulogu djela »*Illyricum Sacrum*« i izrade povijesti Južnih Slavena i Balkana. Isusovci su imali značajan udio u historiografiji razdoblja prosvjetiteljstva, koja polako utire put modernoj povijesnoj znanosti, a da je istodobno »išla u korak s tadanjom europskom historiografijom« (312). E. BANIĆ-PAJNIĆ, M. GIRARDI-KARŠULIN, *Filozofija u XVII. stoljeću* (315-326) u sažetim crtama obrađuju filozofsko mišljenje 17. st. koje se odlikuje racionalizmom i protureformacijskim značajem, ali se također postupno utvrđuju načela *metode* u filozofiji. Rađaju se tada empiristička linija u filozofiji, kao i filozofijsko-teološke tendencije. Hrvatska filozofija 17. st. ne doseže razinu koju je imala hrvatska renesansna filozofska misao. Temeljne ideje i poglede (osobito u odnosu prema Aristotelu) autorice pokazuju na primjerima J. Dubrovčanina, F. Petrića, M. Frkića, F. Vrančića, S. Gradića, kao i M.A. De Dominisa i J. Križanića. Neki znanstvenici poput Getaldića i Uremana također pružaju uvid u filozofijske tendencije, a važno je naglasiti da se u Hrvatskoj u 17. st. uvode filozofijski tečajevi na novoosnovanim učilištima. LJ. SCHIFFLER, *Filozofija u XVIII. stoljeću* (327-339) piše o utjecaju prosvjetiteljstva, racionalizma i enciklopedistike na djela hrvatskih autora. To su primjerice I.D. Stratiko, J.R. Bošković, S. Čučić i dr. Hrvatski pak latinizam 18. st. autorica posebno analizira kao općeeuropski fenomen: neka pjesnička djela zrcale filozofske misli i probleme, kao i moralno-etičke, političko-pravne i teološke. U 18. st. intenzivnije zaživljuje djelatnost oko enciklopedistike i hrvatskoga filozofijskog nazivlja. I. GOLUB, *Teologija u XVII. stoljeću* (341-363) pokazuje kako su i De Dominis i Križanić, rođeni na području stjecanja Istoka i Zapada, pružali ruku pomirnicu prema protestantskom zapadu (De Dominis) i pravoslavnom istoku (Križanić) i tako bili svojevrsne preteče II. vatikanskog koncila — napomenimo ipak, u svome vremenu neshvaćeni i neprihvaćeni. I. Paštrić pak započinje dijalog s judaizmom, a M. Frkić zalaže se za dijalog teologije s filozofijom i egzaktnim znanostima. Teološke misli spomenutih autora, kao i S. Gradića, F. Glavinića, K. Vičića i drugih, obrađene su minuciozno ali razumljivo. Svojim je prilogom Golub dokazao kako je teologija u Hrvatskoj u 17. st. bila spremna i za protureformacijska pitanja, ali i da se mogla nositi sa zahtjevnim pitanjima »bogoslovne spekulativne i operativne misli« (361). I. FUČEK, *Teologija u XVIII. stoljeću* (365-377) analizira aspekte spekulativne i dogmatske teologije, kontroverzistike, moralne i pastoralne teologije, djelâ što se tiču kanonskog

prava, crkvene povijesti i crkvenoga govorništva. Sažeto, jasno i pregledno autor navodi najznačajnije autore i njihova djela pisana na latinskom, hrvatskom, talijanskom, a koja su nastala u Hrvatskoj ili u inozemstvu.

Odsječak »Književnost« opsežan je i obuhvaća sedam priloga. Uvodno D. DUKIĆ, *Hrvatska književnost. Neke temeljne značajke* (487-499) problematizira pojam »baroka« u književnosti, propituje porabu termina »prosvjetiteljstvo« i ukazuje na nejedinstvenost 17. i 18. st. s gledišta književne povijesti. U 17. st. zamjećuje se pojava novih žanrova (kao što su religiozna i komična poema, te melodrama) ali i jezičnostilski, tematski i metrički kontinuitet u odnosu na prethodno stoljeće. S druge strane, 18. st. donosi gotovo preokret i »književnost se postupno demokratizira, dolazi do prodornog utjecaja književnog folklora i s tim u svezi do opadanja ... utjecajne snage suvremene talijanske i klasične antičke književnosti« (487). Duhovna poveznica 17. i 18. st. jest ozračje protureformacije. Autor piše i o književnim regijama (npr. Dubrovnik i mletačka Dalmacija spadaju u okvire zapadnoeuropske literature, dok je književnost sjeverne Hrvatske bliska onoj srednje i istočne Europe, gdje književnost još nije u potpunom smislu »ars verborum« s dominantnom estetskom funkcijom i izrazito figuralnim izričajem tipičnim za barok). U prilogu su naznačena i djela koja spadaju u klasicizam i rokoko (npr. zbirka Katarine Patačić, jedne od rijetkih žena pjesnikinja naše ranonovovjeke literature). D. FALIŠEVAC, *Epika* (501-511) piše kako stihovanu naraciju u 17. i prvoj polovini 18. st. karakteriziraju barokne poetičke odrednice, a zatim će »dominantnim postati jednostavniji tip naracije u stihu koji se u hrvatskoj književnoj kulturi određuje kao prosvjetiteljski« (501). U to vrijeme u književnom stvaralaštvu počinju sudjelovati i dijelovi Slavonije, »ozaljski krug« i kajkavski pisci sjeverozapadne Hrvatske s centrom u Zagrebu. Autorica iscrpno prati djelovanje baroknih autora, od J. Barakovića, preko I. Gundulića, P. Kanavelića, P. Zrinskoga i drugih što obrađuju razne povijesne teme; zastupljena je i »romantična priča u stihu« (505) npr. u nekim djelima V. Skradovića, I. Đurđevića, te religiozna tematika kod I. T. Mrnavića, A. Vitaljića, J. Kavanjina i drugih. U 18. st. nastaju djela različitih stilskih, poetskih i oblikovnih osobina; autorica analizom pojedinih djela ukazuje na to da formacije barok, prosvjetiteljstvo i klasicizam obilježuju djela nastala gotovo istodobno. Pišu se tada pučko-prosvjetiteljski epovi (A. Kačić Miošić, F. Grabovac, M.A. Reljković), religiozna epika (A. Kanižlić, Lukrecija Bogašinović), nastaju i šaljivi epovi (primjerice, »*Suze Marunkove*« I. Đurđevića). Upravo je epika područje hrvatske literature na kojem se ostvarila sekularizacija hrvatske kulture. Z. KRAVAR, *Lirika* (513-520) uključuje i

svjetovnu i religioznu tematiku. Svjetovna živi u južnim obalnim područjima, gdje liturgijska lirika opstoji »u formi supkulturnoga fenomena« (513), a sjeverni krajevi daju pretežito vjerske pjesme (s iznimkom zbirke »*Gartlic za čas kratiti*« F. K. Frankopana). Baroknoj lirici 17. st. osobit je prinos dao I. Bunić, što autor oprimjeruje na stihovima iz »*Plandovanja*«. Nadalje analizira izabrane stihove I. Đurđevića kao primjer lirike 18. st. kao i religiozne poeme (Gundulić, Bunić, Đurđević). Dok lirika na jugu kao da zamire u 18. st., književna se djela sve više pišu u Slavoniji (Kanižlić, Katančić — potonji je pisao i klasicističke stihove na hrvatskom, latinskom i mađarskom), a za tu produkciju Kravar primjećuje da su »tipičniji utjecaji europskog prosvjetiteljstva« (519) koji se npr. jasno razabiru iz »*Satira*« M. A. Relkovića. N. BATUŠIĆ, *Drama i kazalište* (523-532) zamjećuje da se od 17. st. dalje drama može pratiti na čitavom hrvatskom prostoru. Otvaraju se i kazališta, npr. ono hvarsko 1612. g. Autor u glavnim crtama prati razvojni tijek barokne drame, od mladenačkih ostvaraja I. Gundulića, pa opusa J. Palmotića, P. Kanavelića i njihovih epigona, zatim pojavu »francézarija« (prijevoda i prilagodbi Molièreovih komedija) u Dubrovniku i osebujno djelo »*Kate Kapuralica*« V. Stullija. U kontinentalnoj Hrvatskoj djeluje isusovački teatar (kao neka vrst »školskog« kazališta), pa zatim franjevački autori u Slavoniji. Kajkavska je drama većim dijelom bila svjetovnoga značaja, a prevodile su se i lokalizirale uspješnice pretežno njemačkog, ali i talijanskog i francuskog repertoara. U tom se krugu osobito ističe djelo T. Brezovačkog, za kojeg Batušić piše da u povijesti hrvatske drame »znači bitnu i neprijepornu prijelomnicu, ostajući sve do danas i nacionalnom repertoarnom konstantom« (531). J. BRATULIĆ, *Propovjedna i hagiografska književnost* (533-549) slijedi način na koji se »prodika, prodeka, prodečtvo, besjeda, pripovijdanje, povijdanje« razvijalo u skladu s društvenim i stilskim mijenama, a za propovijed uopće primjećuje ovo: »u baroku se oblikuje po zakonima barokne retorike i poetike, promatrajući svijet ponajprije kao pozornicu povijesti« (533). Njezine su odlike između ostaloga duhovitost, iznenadnost, paradoks i začudnost, težnja prema neobičnosti, teatralnost — u drugoj pak polovici 18. st. počinje prevladavati jednostavnost, jasnoća poruke, težnja za razumljivošću. Autor analizira izabrana propovjedna djela od Divkovićevih »*Besjeda svrhu evanđelja...*« (1616.g.), preko J. Habelića i I. Biloštinca (sic!), Švagela i H. Gašparotija, do »apostola Dalmacije« A. Della Belle i dr. Zasebno su obrađeni posmrtni govori i hagiografska književnost u svjetlu odluka Tridentinskog sabora, djela u duhu katoličke obnove (Divković, Mrnavić) i dr. Barokne pjesničke hagiografije već su dijelom prikazane u pri-

logu D. Fališevac, a ovdje su još jednom istaknute, a dotaknuta je i školska drama, od Kašića do konca 18. st. Bratulić konačno ističe kako su upravo povijedi na osobit način izgrađivale hrvatski jezik i da u njima prevladava štokavština. D. NOVAKOVIĆ, *Hrvatski latinizam u XVII. stoljeću* (551-563) utvrđuje kako u 17. st. latinitet u Europi uopće spada u domenu prosječnosti, postupno se povlačeći u sferu učenosti. U Hrvatskoj je to razdoblje predaha prije ponovnog uzleta u 18. st. Latinska je pismenost 17. st. slabije istraženo područje kroatističkih istraživanja, ali se mogu prepoznati temeljne odrednice i smjernice: pišu se »carmina sacra«, ali isto tako i lirske pjesme, epigrami, emblematski stihovi, elegije i govori. »Ludički impuls jasno se očituje u brojnim kronogramima, anagramima i versificiranim rebusima« (552). Autor ukratko navodi najznačajnija djela s područja teologije i znanosti, te pjesništva u kojem prevladavaju religiozne teme (npr. F. Gundulić, N. Brautić). Raste tada i zanimanje za (suvremenu) povijest, npr. u S. Gladića, M.J. Dragojevića i dr. Novaković zaključuje kako se i u sferi latinizma u 17. st. počinje uspostavljati zemljopisna ravnoteža među raznim hrvatskim krajevima. V. VRATOVIĆ, *Hrvatski latinizam u XVIII. stoljeću* (563-575) pokazuje kako je u Hrvatskoj, za razliku od ostale Europe, latinizam u 18. st. doživio ponovni uzlet i po broju i po raznolikosti napisanih djela, najvećma u Dubrovniku. Autor se unaprijed ograničio na opus pisaca u užem smislu riječi, a započinje s J.R. Boškovićem, B. Stayem, R. Kunićem iz Dubrovnika i B. A. Krčelićem sa sjevera Hrvatske. Književno je najvrjednije djelo Kunićevo, dok Stayu pripada nadimak »dubrovačkog Lukrecija« i »mjesto najvećega didaktičkog pjesnika u hrvatskoj književnosti« (566). Vratović piše nadalje o ostvarajima A. A. Baričevića, T. Brezovačkog, te o Vitezovićevim, Đurđevićevim, Istrovićevim i djelima Sara Crijevića, kao i autorâ koji su pisali čak i početkom 19. st. Iz izložene je materije razvidno da poezija prevladava nad prozom, te da se pišu kvalitetna djela na području čitave tadanje Hrvatske. Sadržajem i izvidom vezala su univerzalne i nacionalne teme, a razaznaje se i povezanost književnosti na latinskom i na hrvatskom jeziku, »prožimanje tematsko-motivno, i idejno, i nacionalno-političko« (574).

Odsječak »Urbanizam i arhitektura« sadrži dva priloga. A. MOHOROVIĆIĆ, *Gradovi u Hrvatskoj* (579-598) prati osnovne tendencije u razvoju gradova i njihovu izgledu u doba baroka, u kojima se ističu npr. središnji trgovi, parkovi, palače i crkve. Na jugu se barokni elementi ili interpoliraju u starije dijelove gradskih jezgri ili se formiraju novi barokni dijelovi sa širenjem tih gradova, dok se u kontinentalnoj Hrvatskoj takav kontinuitet ne može pratiti. Zbog razaranja u osmanlijskim osvajanjima nastaju barokna utvrđenja i grade

se nova barokna naselja uz prometnice, kao i rezidencijalni dvorci i kurije sa stilskim parkovima. Autor napose analizira primjere situacijâ u priobalnoj i kontinentalnoj Hrvatskoj, s brojnim ilustracijama. V. MARKOVIĆ, *Arhitektura u Hrvatskoj* (599-616) posebno analizira reprezentativne primjere sakralne i svjetovne arhitekture priobalne i kontinentalne Hrvatske s brojnim fotografijama i tlocrtima, upozorava na najznačajnije graditelje koji su djelovali na našem području u 17. i 18. st. te na utjecaje raznih inozemnih sredina, od srednjoeuropske tradicije do talijanske. Baroknu su arhitekturu prihvatili »svi slojevi društva, od vodećih društvenih skupina, plemstva i predstavnika crkve do puka i seoskog stanovništva« (616).

Opsežan je odsječak posvećen likovnim umjetnostima i donosi iznimno bogat i lijep slikovni materijal. D. BARIČEVIĆ, *Barokno kiparstvo sjeverne Hrvatske* (619-635) pokazuje kako je upravo barok stilsko razdoblje koje je u bitnoj mjeri odredilo oblikovanje gradova sjeverne Hrvatske. Barokno kiparstvo sjeverne Hrvatske pod utjecajem europskih stremljenja ostvaruje niz djela osebujne ljepote i iznjedruje domaće kipare čija su djela nadišla okvir provincijskoga. Autorica analizira i djela stranih majstora koji su ostavili značajna ostvarenja u sakralnoj sferi, ali i na pročeljima građanskih kuća, te spomenike na mjesnim trgovima. R. TOMIĆ, *Kiparstvo u Dalmaciji, Istri i Kvarneru* (637-651) prati razvoj kiparstva ne samo u značajnim urbanim sredinama kakve bijahu Zadar i Dubrovnik, a Rijeka na sjeveru, ističući važnost koju su novi slojevi društva (npr. imućni pomorci) odigrali u opremanju Hrvatske vrijednim kiparskim ostvarenjima. S. CVETNIĆ, *Slikarstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj* (653-662) ukazuje na nesklone socijalne uvjete i nedostatak kontinuiteta u razvoju domaćih slikarskih središta, te na utjecaje raznih europskih sredina na slikarske ostvaraje npr. s područja zagrebačke i đakovačke biskupije. U 18. st. »se na cijelom području Hrvatske afirmira punokrvni barokni slikarski leksik« (656) što autorica obilato oprimjeruje. M. MIRKOVIĆ, *Zidno slikarstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj* (663-674) piše o baroknom zidnom i svodnom slikarstvu sjeverne Hrvatske koje prati istodobna srednjoeuropska stremljenja, a vrhunac je ta vrst slikarstva doživjela u opusu pavlinskoga slikara I. K. Rangera. K. PRIJATELJ, I. PRIJATELJ PAVIČIĆ, *Slikarstvo u Dalmaciji u europskome kontekstu* (675-688) ocrtavaju doba kada u Dalmaciji nastaju brojna djela vrlo različite kvalitete »od neosporno vrijednih slika do nevještih oltarnih pala te tradicionalnih i shematiziranih *ex vota*« (675). Glavni je nositelj barokne kulture bila crkva, ali su ostvarena i profana djela kao npr. portreti, žanr-slike i pejzaži. Slike su bile importirane iz stranih središta, osobito Vene-

cije i južne Italije, ali djeluju i domaći slikari i iluminatori (Kokolja, Stay, Razmilović, Katušić, Devita i dr.), dok je najznačajnija umjetnička osobnost 18. st. F. Benković. N. KUDIĆ BURIĆ, *Slikarstvo Istre i Kvarnera u XVII. stoljeću* (689-694) piše kako je unatoč nesklonim uvjetima na tom području ipak bilo aktivnosti, većinom vezane uz sakralno: naručivale su se slike iz Venecije i Veneta, a djelovali su i hrvatski slikari kao Z. Ventura i I. F. Gladić te stranci A. Moreschi i S. Schön. V. BRALIĆ, *Slikarstvo XVIII. stoljeća u Istri, Hrvatskome primorju i na Kvarnerskim otocima* (695-702) ističe kako je i to slikarstvo pretežito sakralne tematike, a autorica prati razvoj kroz tipične utjecaje raznih slikarskih škola s područja Austrije, Italije i južne Njemačke, ali i pojavu domaćih radionica u kojima nastaju djela različitog umjetničkog i stilskog dosega.

Odsječak »Glazbena umjetnost« donosi pet priloga. Uvodno V. KATALINIĆ, *Glazbena kultura u hrvatskim zemljama* (705-716) oslikava opće stanje glazbene kulture u 17. i osobito u 18. st., kada postupno i sjeverna Hrvatska dobiva na značenju, kada se povećava broj svjetovnih kompozicija, a trajne se veze sa susjednim zemljama nastavljaju. Do polovice 18. st. glazbeni je stil barokni, a zatim prevladavaju elementi klasicizma. Pojavljuju se znatne skladateljske osobnosti u Istri i Dalmaciji u 17. st. (Lukačić, Cecchini) i 18. st. (Bajamonti), u Dubrovniku i sjevernoj Hrvatskoj u 18. st. (Sorkočević, Varaždinski krug). Sljedeći prilozi podrobnije obrađuju skladbe i skladatelje navedenih razdoblja i stilskih epoha: E. STIPČEVIĆ, *Glazba i glazbenici XVII. stoljeća* (717-725) osobito djelo I. Lukačića; K. KOS, *Skladatelji XVIII. stoljeća* (727-734) osobito o L. Sorkočeviću, J. Bajamontiju, L. Ebneru, A. Ivančiću i I. Jarnoviću; S. TUKSAR, *Glazbeni pisci i teoretičari* (735-742) obrađuje djela autora iz hrvatskih zemalja, djela naših autora u inozemstvu i glazbenu leksikografiju, tj. glazbeno pojmovlje u rječnicima Mikalje, Habelića, Della Belle, Belostenca i Jambrešića; J. BEZIĆ, *Glagoljaško pjevanje* (743-753) prikazuje ne samo osobitosti glagoljaškog pjevanja, već se prilog odnosi i na praksu uporabe hrvatskog jezika u katoličkim crkvama Dalmacije pa i Bosne. »Prvi realan opis glagoljaškog pjevanja« (748) napisan je u 18. st. i potječe iz pera M. Karamana.

Na koncu sveska opsežan je tabelarni »Kronološki pregled« (755-771) što ga je sastavio F. ŠANJEK s najznačajnijim događajima europske i hrvatske povijesti, a zatim slijedi iscrpno kazalo osobnih imena i podatci o autorima priloga.

Zaključno se može kazati kako i sama materija nameće neke »svoje« unutarne podjele, pitanja i probleme, pa nije moguće očekivati izrazitu sličnost s prethodna dva sveska edicije *Hrvatska i Europa*. Ono u čemu se nedvojbeno prepoznaje kontinuitet jest širina zahvata i njezina istodobna dubina, te enciklopedijsko znanje autorâ, vrhunska grafička prezentacija (u kojoj se utapaju poneke tiskarske pogreške ili pokoji krivi potpis pod slikom) kao i nastojanje da se zahtjevi *decorum* i *aptum* ostvare u ovom djelu, dakle da se na prikladan ali i pristao način prikaže jedno uzbudljivo razdoblje hrvatske kulturne, umjetničke i znanstvene produkcije. Valja čestitati svim autorima, a nadalje uredniku Ivanu Golubu na trudu i maru oko ovoga izdanja.

MARIJA-ANA DÜRRIGL